

Тема 10. Україна у періоди «Хрущовської відлиги» та кризи радянської системи (друга половина 50-х рр. - початок 90-х р. XX ст.).

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. й українського, сподівання на суттєве поліпшення їх становища. До певної міри ці надії справдилися, оскільки такого розгнужданого терору, як раніше, вже не було. Однак СРСР і надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини.

Уже в перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася боротьба за владу, Україна відчувала деяке полегшення: Відновилися елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові. Збільшилася частка українців у центральних державних і партійних установах УРСР. Вперше в історії УРСР посаду першого секретаря ЦК КПУ обійняв українець О. Кириченко.

У 1954 р. з нагоди 300-річчя "возз'єднання" України з Московією Верховна Рада СРСР видала указ про включення Кримської області до складу УРСР. Такі дії уряду й Верховної Ради РРФСР, які, добровільно ініціювали питання про передачу півострова Україні, були зумовлені неспроможністю Росії забезпечити населення і Чорноморський флот передусім продуктами харчування. З економічного погляду повоєнний Крим був банкрутом, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Тому, щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства.

Тим часом з ініціативи М. Хрущова, який вийшов переможцем у боротьбі за владу в Москві, розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який увійшов в історію під назвою відлига. Головним здобутком цього часу стала реабілітація безвинних жертв сталінських репресій.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на XX з'їзді КПРС М. Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи Сталіна. Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним І змови, його військову некомпетентність, депортації цілих народів тощо. Гостро критикуючи Сталіна, М. Хрущов, проте* не згадував про злочинну суть самої комуністичної системи. Та, незважаючи на непослідовність, сам факт викриття зловісної діяльності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну на великий концентраційний табір.

В Україні процес дедалінізації суспільного життя розгортався дещо повільніше, ніж у центрі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни стосувалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде набрали найстрахітливіших. ознак. Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла реабілітація, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Влада погодилася реабілітувати колишніх партійних і радянських керівників України, простих членів партії, проте не поспішала з реабілітацією сотень тисяч українців, звинувачених у "націоналізмі".

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти курсу на засудження "культу особи" Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що М. Хрущов у викритті Сталіна пішов надто далеко, т.зв. антипартійна опозиція вирішила усунути його від влади. Проте змовники -В. Молотов, Л. Каганович, Г. Доаленков, Д. Шепілов зазнали невдачі. У 1961 р. почалася нова хвиля дедалінізації, кульмінацією якої стали винесення мумії тирана з кремлівського мавзолею та перейменування всіх об'єктів, які мали ім'я Сталіна.

З початком дедалінізації було зроблено спробу переглянути й деякі аспекти економічної політики, щоправда, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім М. Хрущов почав реформувати сільське господарство у яке перебувало у стані хронічної кризи. В 1953 р. він домігся для колгоспів підвищення закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно; списання боргів; зниження податків; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції. Ці послаблення дещо оживили німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, М. Хрущов запропонував програму освоєння цілих земель у Казахстані та Західному Сибіру. Однак це дало лише тимчасовий ефект, не вирішивши проблеми хронічного відставання сільського господарства.

Україна змушена була направити на цілину бл. 100 тис. молодих людей, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці.

Наступним кроком М. Хрущова стала т.зв. «кукурудзяно-горохова епопея». Спостерігаючи за успіхами аграрного сектору США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що мало підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958—1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном. У цілому негативні наслідки мали й ліквідація машинно-транспортних станцій (МТС) та передача їх техніки колгоспам, боротьба з присадибними господарствами тощо. Експерименти відбувалися також у промисловості. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Вважаючи над централізовані галузеві міністерства неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва, М. Хрущов замість них утворив територіальні управління — ради народного господарства (раднаргоспи). Це дало деякий ефект. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, було закрито сотні підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовано окремі міністерства, скорочено адміністративно-управлінський апарат. Тисячі заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, збільшили випуск теле- і радіоприймачів, пральних машин, пирососів, холодильників, фотоапаратів, мотоциклів, інших дефіцитних товарів. Темпи приросту промислової продукції у 1950-х — першій пол. 1960-х років майже вдвічі перевищували показники 1965—1985 рр. У цьому розумінні період правління Хрущова був найдинамічнішим для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Ні М. Хрущов, ні тим більше його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, ліквідацію централізації. Значно підривали "хрущовську відлигу" і покладали край будь-яким сподіванням на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки у зовнішній політиці. Після нетривкого поліпшення знову почав падати рівень життя народу. У країні зростало невдоволення. Стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини парт номенклатури, яка звикла до панівного становища і боялася його втратити у процесі численних хрущовських реорганізацій. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети — на Пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Після хрущовський період (1964—1984) у житті народів СРСР, у т. ч. України, увійшов в історію як період "застою", що виявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією, посиленням тоталітарних тенденцій, боротьбою з інакодумством. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна. "Косигінська реформа", суть якої полягала у введенні елементів ринкових відносин у планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Перші кроки реформи дали позитивні результати: пожвавилось сільськогосподарське виробництво, поліпшилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва зріс на 50 %, сільськогосподарського — на 21 %. Але вже на поч. 70-х років темпи реформи почали уповільнюватися: ініціатива підприємств не стикувалася з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату, нарешті, в Західному Сибіру знайшли великі поклади нафти, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До сер. 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний 50—60-м рокам динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину "загальносоюзного народногосподарського комплексу", стала заручницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів

СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції не: ухильно знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15-му місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно відобразилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т.зв. валові показники виробленої продукції, що призводило до істотного зниження її якості. Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. В сер. 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. Там були зосереджені кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки зумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник сягав 50—60 % і більше. Упродовж 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, яке перетворилося на якісний занепад на поч. 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо розвиток промисловості забезпечувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів. Це давало короточасний ефект, але кінцеві результати були низькими, фондвіддача спадала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст обсягу виробництва промисловості — з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %; національний дохід зменшився у своєму прирості з 45 до 16 %. На початку перебудови економісти підраховали, що реальний приріст ВВП у СРСР за період 1980—1985 рр. дорівнював нулю. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалося у 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинутих країнах.

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично зводилася до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30%. Наслідком такого господарювання стало систематичне невиконання планів у аграрному секторі. Знижувалися середньорічні темпи зростання виробництва та приросту сільськогосподарської продукції. Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером із закупівлі зерна за кордоном. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їх праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження "нафтодоларів". З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2 до 54,4 %. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — за різними даним, за період з 70-х до сер. 80-х років вони становили від 135 до 200 млрд. дол. США. Однак "нафтодолари" використовувалися неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства.

Відповідно змінювався й добробут народу. Якщо наприкін. 60-х — на поч. 70-х років спостерігалось певне його зростання, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на

постійне підвищення середньої заробітної плати. Нemoжливість реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживацькому ринку призводила до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку ринкової економіки", формування мафіозних угруповань. Як наслідок, наприкін. 70-х — на поч. 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви.

"Перебудова", як і кожна "революція згори", була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови. У вересні 1989 р. нарешті було звільнено з посади В. Щербицького. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади прискорили демократичні процеси в Україні. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону "Про мови в Українській РСР", згідно з яким проголошувався державний статус української мови. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ, або Рух). Перший — "живий ланцюг", присвячений Акту з луки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали до 3 млн. осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Другий — велелюдне святкування у серпні 500-річчя українського козацтва. Значною мірою завдяки Рухові у деяких західноукраїнських містах відбувся демонтаж пам'ятників Леніна.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став рух за легалізацію українських церков — греко-католицької та автокефальної православної.

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був Народний рух України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся у вересні-1989 р. Головою НРУ було обрано поета І. Драча. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму.

Після того як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про "керівну і спрямовальну" роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. Лише впродовж року утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість з яких або займали державницькі позиції, або еволюціонували до них. Серед них: республіканська, демократична, християнсько-демократична, соціал-демократична, селянсько-демократична, демократичного відродження України, партія зелених та ін. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС. їх істотно послаблювали також боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим саме вони стали силою, яка розпочала рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості справили вибори 1989—1990 рр. Першими в часі були вибори народних депутатів СРСР у березні — травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження, стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартійні структури розгорнули несамовиту кампанію проти демократичних кандидатів, народними депутатами було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них Д. Павличка, Р. Братуня, Ю. Щербака, В. Яворівського, Р. Гром'яка та ін. За прямою трансляцією з Москви І З'їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофона пробивалися українські депутати з демократичного табору. їх виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму. Все це впливало на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У процесі передвиборної кампанії демократичні сили республіки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність прийняття нової Конституції. В цілому по республіці Демблок здобув 1/4 мандатів. Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати переобрання на себе всієї політичної зради, що досі належала ЦК КПУ. Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих рад. У більшості з них перемогу здобув компартійний апарат. Зате в трьох галицьких областях — Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській — він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайоріли синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також в деяких східних і центральних містах, зокрема в Києві.